

Sajaani-Altai kultusobjektide astronoomia ja tsentrograafia

Leonid Marsadolov

Teesid: Mitte ainult väljakujunenud tsivilisatsioonidel, vaid ka nomaadidel leidis silmapaistvaid, ent tänapäeval anonüümseks jäänud poliitikuid, sõjamehi, tarku, kunstnikke ja usutegelasi. Universumi olemus kajastub Sajaani-Altai nomaadihõimude juhtide suurtes kurgaanides. Suure Euraasia piirkonna keskuse ümberasustamine võiks sõltuda paljudest aja- ja ruumiteguritest. Astronoomilised vaatlused olid Euraasia nomaadidele olulised aja kultusliku tähenduse tõttu. Taevakehad, Päike ja Kuu olid astraaltaevakultuse osa. Siberi kultusmälestiste süsteem on keerukas, peegeldades iidsete inimeste suhteid looduskeskkonna ja kosmosega.

Märksõnad: arheoastronoomia, Kuu, megaliidid, pühamu, Päike, püramiidid, rändrahvad, sfinksid, tsentrograafia

Kirjalikes allikates ei ole säilinud viiteid Sajaani-Altai 2. eelkristliku aastatuhande pühapaikadest ega neid rajanud preestritest ja meistritest, kuid neist annavad aimu kultusliku tähendusega vanad rajatised ja pühamud.

Pühamu on sakraalsel maastikul asuv keerukas mitmefunktsiooniline eri aegadest pärit kultusobjektide kompleks, kus on vältimatult olemas altariid, vertikaalsed kiviesemed (põdrakivid, steelid, menhirid), kaljujoonised ja mitmesugused rajatised (ringid, kalmukünkad jm).

Selliseid mälestisi on episoodiliselt uuritud alates 18. sajandist. Kuigi käesolevaks ajaks on läbi uuritud palju arheoloogilisi objekte, on nende kultuslik külg seni vähe tuntud.

Kõige huvitavamad teaduslikud ideed sünnivad teatavasti erinevate teadmiste kokkupuutest interdistsiplinaarses koostöös. Riikliku Ermitaaži Sajaani-Altai arheoloogia kompleksekspeditsioonid on üle 25 aasta uurinud rändrahvaste iidseid pühamuid ning korraldanud arheoloogilisi kaevamisi Kesk-Aasia ja Lõuna-Siberi eri piirkondades. Ekspeditsioonide käigus on Seleutasis Otšarovatelnaja mäel ja Lääne-Altai kloostrites avastatud uut tüüpi looduslikke antropozoomorfseid graniitobjekte. Varem arheoloogide poolt avastatud maailmatähtsusega arheoloogiamälestistel – Aržan-1, Bašadarel, Pazörökil,

Saglöl, Salbökil jm – selgitati välja paleoastronoomilised aspektid. Esimesed arheoastronoomilised välitööd toimusid juba tuntud iidsetes pühakohtades Tšuisi kivi juures, Justödil, Turu-Altöl, Tarhatil, Biikil ja Altais Ak-Bauril.

Euraasia muinastsenograafia. Keskuse ja perifeeria probleem on geopoliitikas, ajaloo, kulturoloogias, filosoofias, sotsioloogias ja paljudes teistes teadusharudes üks olulisemaid. Eriti aktuaalne on see teema nii maaharijate kui ka Euraasia rändrahvaste muistsete ja tänapäevaste pühamute puhul.

19. sajandil määrati paljude kontinentide keskpunkt matemaatilisel meetodil maailma geograafilisel kaardil kõige äärmisi punkte ühendavate joonte lõikumiskohas. Tuleb märkida, et see meetod ei ole täiuslik, sest mandri kaldajoon on korduvalt muutunud; probleemne on ka geograafiliselt oluliste äärepunktide valik kaardil; reljeefi keerulisus – mäed ja tasandikud, nende “kaal ja maht” arvestuste juures jne. Venemaa geograafiaühingus loodi isegi eraldi tsentrograafiline komisjon.

Nii paiksetel tsivilisatsioonidel, kui ka Siberi rahvastel olid muiste oma silmapaistvad poliitikud, usutegelased, sõjamehed, targad, ehitusmeistrid ja kunstnikud, kes otseselt või kaudselt mõjutasid maailma ajalugu. Sellest annavad tunnistust rändhõimude juhtide tohutud kurgaanid, asustuse unikaalne planeering, iidsed pühamud mägedel ja stepiorgudes, kaljujoonised ja esemete kunstiline vormistus. Briti sotsiaalanthropoloogi James George Frazeri kujundliku väljenduse kohaselt võisid preestrid, “iidse maailma teadlased”, näidata tavalistele nomaadidele kätte kõige olulisemad tähtkujud ja õpetada neile astronoomia põhiteadmisi, eelkõige just pühamutes rituaalseid tegevusi ette valmistades ja läbi viies.

Pigem teadlikult kui intuiitiivselt määrasid muistsed rändrahvad juhtide ja preestrite juhatusel ja nende kontrolli all kõige ratsionaalsemad kauba- ja rännuteed, otsisid üles antud piirkonna maastiku kõige tähendusrikkamad punktid. Sajaani-Altai piirkonna külad asuvad tänapäevani kõige tähtsamate läänest itta, lõunast põhja ja teistesse suundadesse viivate teede sõlmpunktides, minevikus rajati kõige suuremad kurgaanid samasuguste teede äärde. Teatud määral toimisid need teejuhtidele tähistena ja andsid tunnistust “esivanemate õigusest” hõivatud territooriumile.

Hobuse kasutamine transpordi- ja ratsaloomana kiirendas ja laiendas märgatavalt eri sakraalsuse, sotsiaalsuse, poliitilise ja majandusliku tasemega rahvaste sidemeid. Pronksiajal tekkinud ja hiljemgi funktsioneerinud *suur Euraasia stepitee* (mööda stepivööndit Vaiksest ookeanist Atlandi ookeanini kulgevad teelõigud ja rajad) aitas kaasa kaubavahetusele, eluliselt oluliste maailmavaateliste ideede, harmooniliste kunstiliste kujundite, eesrindlike tehniliste leiutiste, relvastuse, hoburakmete jne levikule (Marsadolov 1999). Tõe-

näoliselt polnud Vaikse ja Atlandi ookeani vahel olemas ühtset teed, vaid kohaliku elanikkonna kontrollitavad (oma teejuhtide ja valvuritega) eraldi tee­ lõigud, mille pikkus võis oleneda kasutamise eesmärkidest ja poliitilisest olu­ korrast.

Arheoloogid avastavad ja uurivad pidevalt Aasia ajaloolis-kultuurilisi ja geo­ graafilisi keskusi (tabel 1 ja joonis 1). Selle juures kehtib teatav seaduspära – mida iidsem on keskus, seda hiljem teadlased ta avastasid (Marsadolov 2008a).

Tabel 1. Euraasia peamised ajaloolis-kultuurilised ja geograafilised keskused

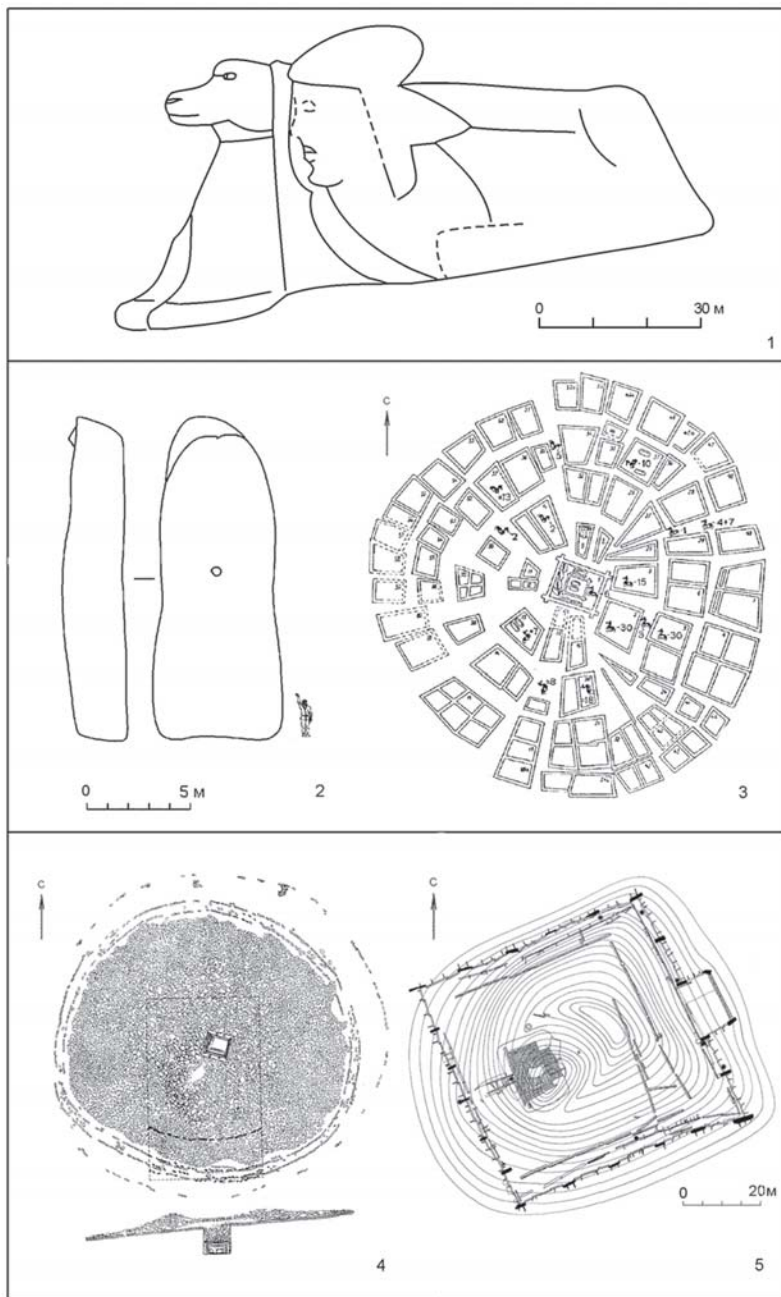
Keskus	Piirkond, mälestis	Arheoloogiline dateering	Uurija ja uurimisaeg
<i>Ida-Altai</i>	Mägi-Altai, Pazõrök	5. saj e.m.a.	S. Rudenko, M. Grjaznov, 1929, 1947–1949
<i>Altai</i>	Mägi-Altai, Tuekta	6. saj e.m.a.	S. Rudenko, 1954
<i>Hakassi</i>	Hakassia, Salbök	Pronksiaeg ja 5. saj e.m.a.	S. Kisseljov, 1954–1956; L. Marsadolov, 1992–2010
<i>Aasia</i>	Tõva, Aržan	8. saj e.m.a.	M. Grjaznov, M. Mannai-ool, 1971–1974
<i>Euraasia</i>	Kasahstan, Seleutas	Pronksiaeg ja enne seda (3.–2. at e.m.a.)	L. Marsadolov, 2000–2005

Altai keskuses asuvad Sergei Rudenko ekspeditsiooni (1960) uuritud laialt tuntud suured Tuektini kurgaanid (joonis 1: 4).

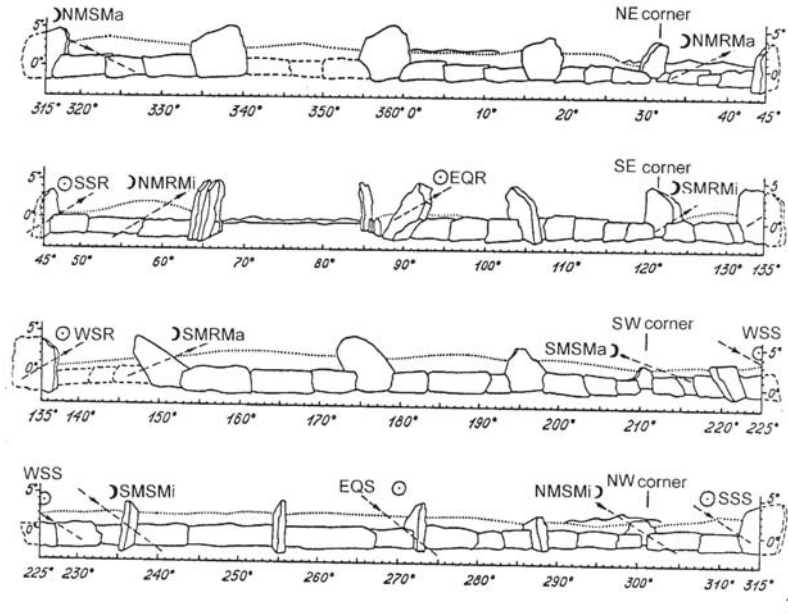
Ida-Altai keskust markeerivad 6. sajandist e.m.a. pärit kuulsad Pazõröki kurgaanid, mida on uurinud Sergei Rudenko ja Mihhail Grjaznov (Grjaznov 1950; Rudenko 1953). Kõige vanemasse suurde Pazõrök-2 kurgaani maetud juht oli pikka kasvu, ilmselt tohutu jõuga tõeline vägimees-sõdalane, tema keha kaunistas keeruline kultuslik tätoveering.

Megaliite ehitati eri ajajärkudel maailma paljudes maades. Siberi terri­ toorium on arheoloogiakaartidel megaliitkultuuride leviku osas valge laik.

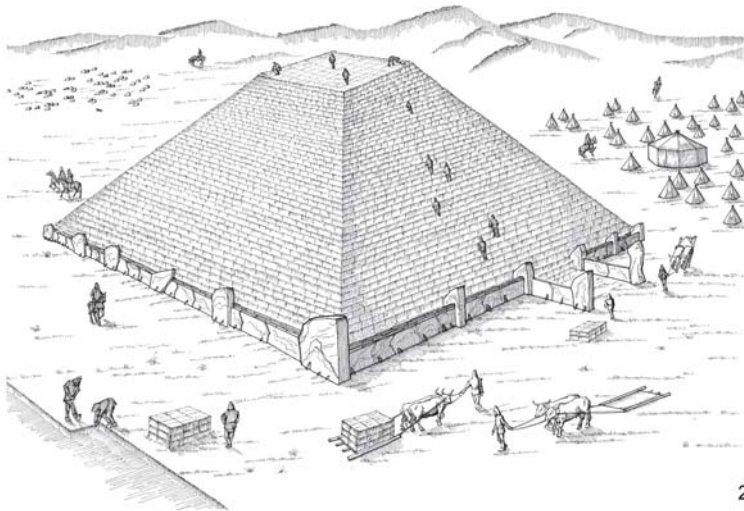
Hakassi keskuses Abakani linnast 60 km loode suunas paikneb suur 5. sajan­ dil e.m.a. rajatud Salbõki kurgaan, mis on Lõuna-Siberi muistsete rändhõi­ mude suuremaid megaliite. Salbõki orus asub üle saja sküütide-aegse tatari kultuuri kurgaani. Sergei Kisseljovi ekspeditsiooni käigus puhastati aastail 1954–1956 muldkeha alt 71x71 suurune ruudukujuline vertikaalselt ja hori­ sontaalselt paigaldatud suurtest liivakivitahvlistest tara (joonis 1: 5). Kõige suu-

Joonis 1. Arheoloogilised mälestised sõlmpunktides: 1 ja 2 – Euraasia keskus, Lääne-Altai, Seleutas (“sfinks” ja megaliidne raidplaat); 3 – Aasia keskus, Tõva, kurgaan Aržan-1; 4 – Altai keskus, kurgaan Tuekta 1; 5 – Hakassia keskus, suur Salböki kurgaan. Mihhail Grjaznovi, Sergei Rudenko, Sergei Kisseljovi ja Leonid Marsadolovi materjalide põhjal.

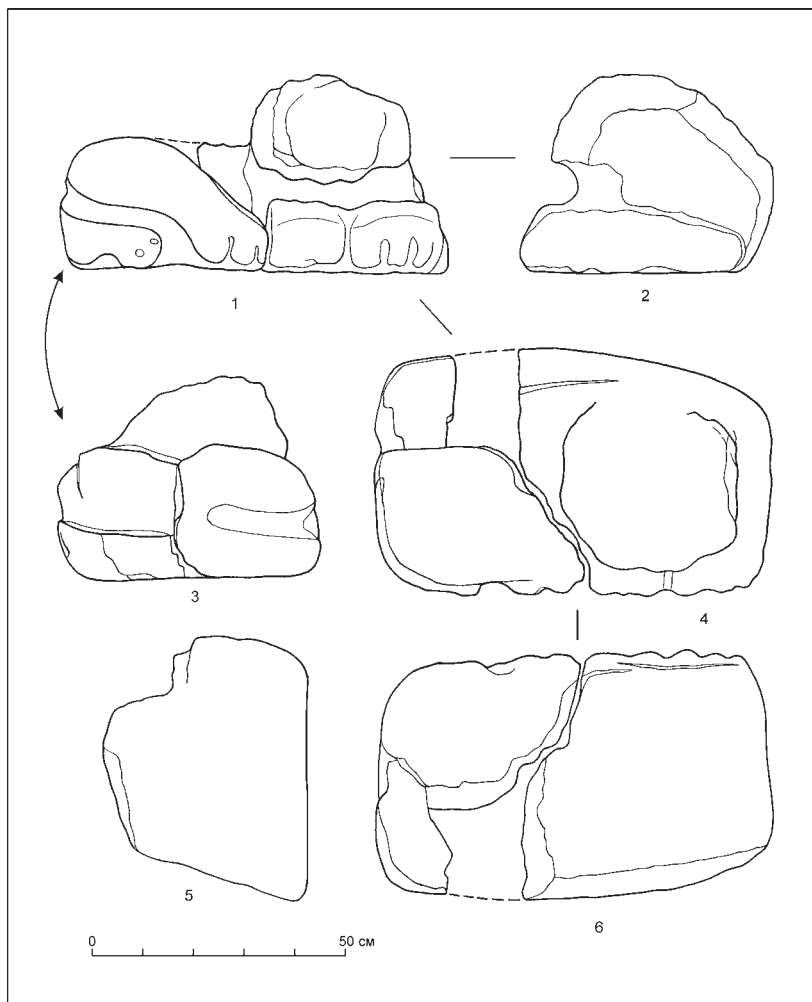
1

2

Joonis 2. Hakassia, suur Salbõki kurgaan: 1 – suure Salbõki kurgaan mullapuiste moodustumise protsess (Leonid Marsadolovi rekonstruktsioon, kunstnikud V. Jefimov ja S. Zjablitski); 2 – suur panoraam kurgaan keskelt, horisontaalis on antud asimuudid kraadides (ümberarvestatult astronoomilisest põhjapunktist), aga vertikaalis kõrgus horisondist. Arvestused on tehtud 450. aasta kohta e.m.a.

Sümbolid: nool üles ja alla – Päikese ja Kuu tõus ja loojang astronoomiliselt olulistel päevadel. Lühendid: **Päike**: SSR = suvine pööripäev, tõus; SSS – suvine pööripäev, loojang; WSR = talvine pööripäev, tõus; WSS = talvine pööripäev, loojang; EQR – võrdpäevsus, päikesetõus; EQS – võrdpäevsus, päikeseloojang. **Kuu**: N = põhi; S = lõuna; MS = kuuloojang; MR = kuutõus; Ma = suur paigalseis; Mi = väike paigalseis; NMRMa – põhjapoolne kuutõus, suur paigalseis; NMSMa – põhjapoolne kuuloojang, suur paigalseis; NMRMi – põhjapoolne kuutõus, väike paigalseis; NMSMi – põhjapoolne kuuloojang, väike paigalseis; SMRMa – lõunapoolne kuutõus, suur paigalseis; SMSMa – lõunapoolne kuuloojang, suur paigalseis; SMRMi – lõunapoolne kuutõus, väike paigalseis; SMSMi – lõunapoolne kuuloojang, väike paigalseis).

Joonis 3. Salböck. Lamava tiigri kujulise kiviskulptuuri visandid: 1 – eestvaade; 2, 3, 5 – külgvaated; 4 – vaade ülalt; 6 – vaade alt.

remad steelid kaalusid kuni sada tonni ja nende kõrgus ületas 5–6 meetrit. Kurgaani esialgne muldkeha oli olnud püramiidikujuline, seda oli ehitatud järk-järgult ja see ei ulatunud tara piirest väljapoole.

Riikliku Ermitaazi ekspeditsioon Leonid Marsadolovi juhtimisel jätkas välitöid Salbökis aastail 1992, 1994, 1996, 1998, 2008 ja 2010, uurides peamiselt selle mälestise arheoastronoomilisi, metrooloogilisi ja maastikulisi aspekte (Marsadolov 2010).

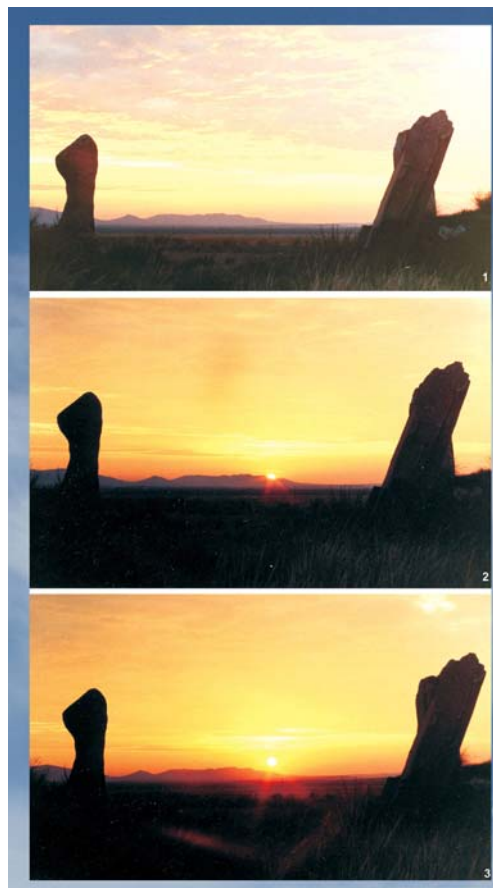
Salböki oru kõige kõrgem pühapaik oli valitud keeruliste rituaalide saatel mulda sängitatava kõrgest soost juhi matmispaigaks. Hinge edasist taassündi

arvestades tuli surnud juhi hing saata üles taevasse, milleks oli kõigepealt vaja teada taevakehade – Päikese ja Kuu liikumist mitte üksnes üldiselt, vaid just valitseja matmiskoha läheduses.

Välitööde käigus tehti kindlaks, et astronoomiliselt oluliste päevade vastavatesse punktidesse olid püstitatud Kuu tõusule ja loojumisele orienteeritud vertikaalsed plaadid või steelid (joonis 2: 2), aga kurgaa-ni sissepääs oli suunatud vastu Päikese võrdpäevsuse-aegsele tõusule (joonis 4; Marsadolov 2007b). 1996. aastal leiti Suure kurgaa-ni edela-küljelt lamava tiigri skulptuurne kujutis, võimalik, et see pärines tatari kultuuriruumist, tehtud on see valgest punakate juttidega kivist (joonis 3). Kurgaa-ni peamiste astronoomiliste suundade joonel asuvatelt plaatidelt leiti Päikese ja Kuu liikumist näitavaid ringe, poolkuu jne kujutistega märke. Ühe idapoolse piirdeseina plaadi siseküljele oli raiutud keeruline kultuskompositsioon. Plaadi ülaosas oli kujutatud suurt kasvu inimesi (jumalad?) ja taevavalda – lindu, taevakehade punkte, visiiri käes hoidvat inimest; plaadi keskmises osas oli ühte jalga vigastatud inimese pea peal hoidev meessõdalane, tema kõrval kuu-naine ja mees; plaadi alumises osas hobune ja loom (kerratõmbunud panter?), aga veel allpool (all ilma vaimude valdkond) ebaselged kujutised.

Konstruktsiooni monumentaalsuse ja tööde mahu poolest võib Hakassia Salbõki kurgaa-ni paigutada samasse ritta selliste kuulsate rajatistega nagu Stonehenge Inglismaal, Egiptuse, Hiina, Jaapani ja Lõuna-Ameerika püramiidid (joonis 2: 1).

Aasia uus keskus. Tänapäevane Aasia keskus asub praegu Tõvas Kõzõli linnas. Satelliidifotolt on näha, et Kõzõli piirkond ei moodusta selgepiirilist

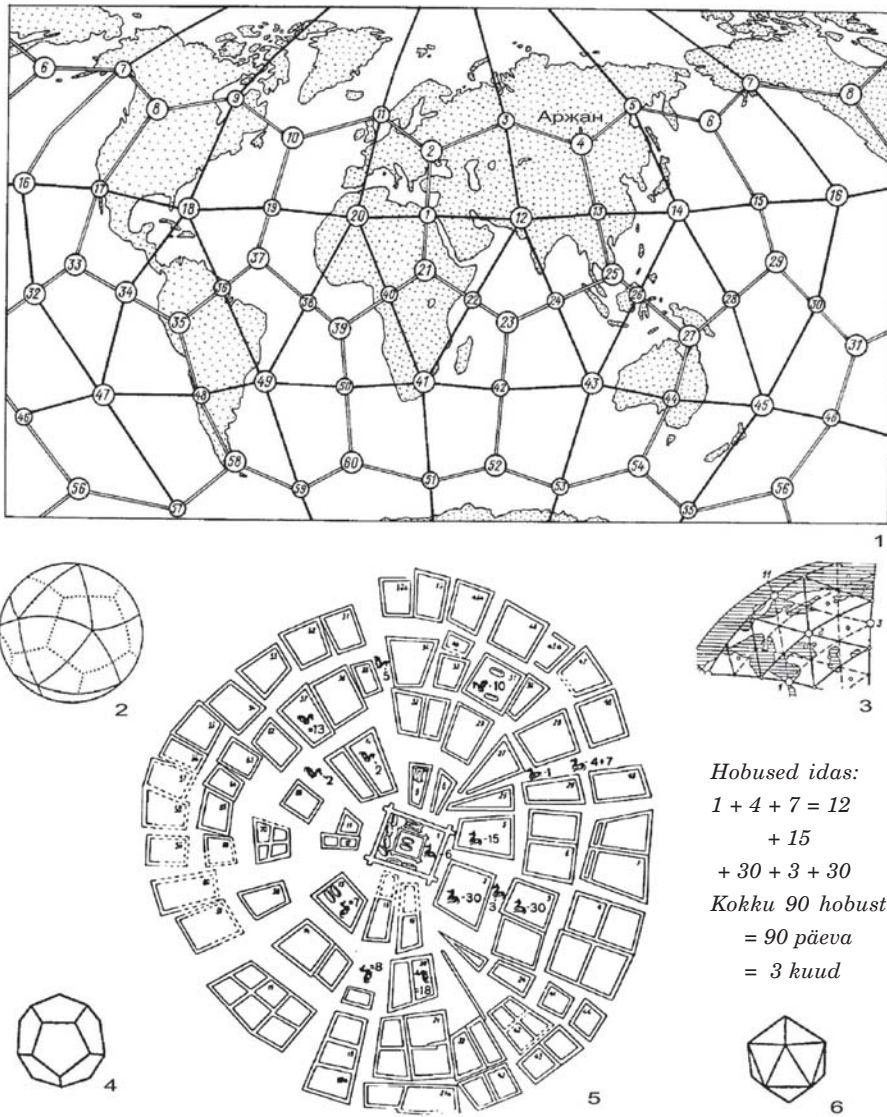
Joonis 4. Suur Salbõki kurgaan. Päikesetõus, vaadatuna objekti keskelt läbi idapoolse sissepääsu (juuli 1996).

geomeetrilist kujundit ja seal on teada mõned ajaloolis-arheoloogilised mälestised.

70 kilomeetrit tänapäevasest Aasia keskusest põhja poole asub aga üsna kompaktne ja kindlapiiriline, (satelliidifotol) kolmnurgasarnane Turaani-Ujuksi nõgu, mida igast küljest piiravad mäeahelikud. Tuleb märkida, et ka Pazõrõki kurgaanidest põhja pool Altai on samuti suur kolmnurkne geograafiline struktuur. Aržani kolmnurka võib seletada lähtudes globaalsetest geoloogilis-ajaloolistest mudelitest. Alates kaugest ajaloost on Maad ja paljusid väiksemaid moodustisi kujutatud geomeetriliste figuuridena: ruuduna, ringina, ke-rana jne. Pythagorase ja Platoni aegadel (6.–4. sajand e.m.a.) ja hiljem kujutasid õpetlased Maad suure geokristallilise mudelina (Friedrich Johannes Kepleri, Alexander von Humboldti, Jules Henri Poincaré, Stepan Kislitsõni jt tööd, vt Juškin & Šafranski & Janulov 1987: 243–251). Arvatavasti ühe perspektiivsema idee – Maa ikosaeedriline-dodekaedriline süsteem, planeedi jõukarkass (joonis 5: 1) – autorid on Nikolai Gontšarov, Valeri Makarov ja Vjatšeslav Morozov (1981). Selle mudeli esimeses sõlmes asuvad Egiptuse Giza püramiidid, teises vana-vene linn Kiiev, kolmandas Arkaimi-Sintašta rajatised (Venemaa, Tšeljabinski oblast), üheteistkümnendas Stonehenge (Inglismaa) jne. Selle mudeli neljas sõlm oli nimetu, kuid praegu võib kindlalt väita, et see on Aržani kurgaan (Marsadolov 2009).

Geopoliitiliselt tähtis ja majandustegevuse seisukohalt mugav org erinevate piirkondade piirialal pidi pälvima iidsete juhtide ja preestrite tähelepanu. Aržani (Turaani-Ujuksi) nõos paikneb ligi kümme suurte rändhõimude juhtide kurgaanideketti, mis pärinevad 1. aastatuhandest e.m.a. (Grjaznov 1980) – see on Sajaani-Altai kõige kurgaanirikkam väli.

Aržan on Sajaani-Altai rändrahvaste kõige kirdepoolsem paik, mis asub mägiste alade, taiga- ja stepipiirkondade piirimail, lõuna pool Hakassia tatari kultuuri mõjualasid ja Baikali-äärsetest mõjudest lääne pool. Kurgaani kivi-puiste diameeter on 120 m, kõrgus 4 m (joonis 1: 3). “Tsaar ja tsarinna” (suguharu juht ja tema naine või liignaine) ja veel kaheksa inimest maeti kurgaani keskmisse, kõige sakraalsemasse ossa. Kurgaani keskmise osa sise- ja väliskehandi nurgad olid samuti seotud Päikese ja Kuu tõusu- ja loojangusuunaga astronoomiliselt tähenduslikel päevadel. Veel on inimesi maetud vastandpunktidesse: suvise päikesetõusu kõige kõrgemasse punkti kirdes (1–2 inimest) ja talvise päevaloojangu kõige madalamasse punkti edelas (4 inimest). Aržan-1 kurgaanis on üsna hästi jälgitav kolmeastmeline vertikaalne struktuur – ülemine maailm (taevas = kivipuiste), keskmine maailm (kese, inimeste ja hobuste matmispaik, puitkonstruktsioon) ja alumine maailm (maapind ja allpoolne osa). Aržani kurgaani eri kambritesse maetud hobuste arv kajastab samuti kalendrisümboolikat. Kõige rohkem hobuseid on maetud kurgaani idaossa:

Joonis 5. Maa ikosaedriline-dodekaedriline mudel ja kurgaan Aržan-1 Tõvas: 1 – Maa “jõukarkass”, kultuslikult ja energetiliselt olulised punktid (peamised “sõlmed”: 1 – Giza püramiidid, 2 – iidne linn Kiiev; 3 – Arhaim ja Sintašta, Uural; 4 – Aržan, Tõva; 11 – Stonehenge, Inglismaa jne); 2 ja 3 – suurematesse ja peenematesse süsteemidesse jagamine; 4 – dodekaedri mudel; 6 – ikosaedri mudel (N. Gontšarovi, V. Makarovi, V. Morozovi, N. Juškini, I. Šafranovski, K. Janolovi jt materjalide põhjal); 5 – kurgaan Aržan-1 skeem (välja on toodud hobuste arv kambrites).

$30 + 30 + 15 + 3 + 12 = 90$ hobust = 3 kuud. Kokku on Aržani maetud ligi 160 hobust + 15–20 hobusesaba keskmise kambri all = ligi 180 = pool aastat (joonis 5: 5). Kurgaan Aržan-1 tervikuna pole üksnes keeruline matuse- ja mälestus-kompleks, vaid ka Kesk-Aasia iidsete rändrahvaste omalaadne maailmamudel (mandala) (Marsadolov 2009).

Peamiselt Araali mere ääres elanud massageetide kombeid kirjeldades märkis Herodotos: *Jumalatest on au sees ainult Päike, kellele nad ohverdavad hobuseid. Ohvritoomise mõte on selline: jumalate seas kõige kiiremale annetavad nad kõige kiirema surelike seast* (Herodotos I: 216). Nähtavasti oli see aegade sügavuses tekkinud komme levinud palju laiemal territooriumil: mitte üksnes Araali ääres, vaid ka teistes piirkondades.

Tõvas Aržani küla lähedal on suured ümmargused kurgaanid rajatud kirde-edelasuunaliselt ja orienteeritud Päikese järgi – suvise pööripäeva päikesetõusu kõrgseisu ja talvise pööripäeva päikeseloojangu madalaima punkti järgi. Salbõki (Hakassia) ruudukujuliste püramiid-kurgaanide ahelik loode-kagu suunal on orienteeritud Kuu tõusu ja loojangu kõrg- ja madalseisude järgi. Salbõki kurgaanide paigutus erineb Sajaani mäeaheliku taguste kurgaanide orientatsioonist. Seega võib kurgaaniahelike orienteeritus olla paljude arheoloogiliste mälestusmärkide etnokultuurilise eristamise üks olulisi lisakriteeriume (Marsadolov 2010).

Euraasia geograafilise keskme küsimus on üsna keeruline. Praeguseks on tulbad kirjaga “Euraasia keskpunkt” paigaldatud Hiinasse (Ida-Xinjiang) ja Ida-Kasahstani (Semej – 2007. aastani Semipalatinsk – aatomiprogrammi katsepolügooni lähedal). Märkimisväärseid ajaloolis-kultuurilisi objekte pole nende kahe punkti läheduses seni avastatud.

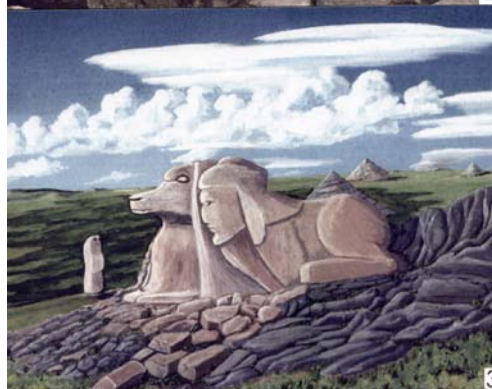
Seleutas (kasahhi k ‘stepirohi’) asub Põhja-Altai Semej ja Öskemeni (Ust-Kamenogorsk) linna vahel. 2000. aastal avastas autor Seleutasis unikaalse erinevate objektide kompleksi (Marsadolov 2007a; 2008b). Graniidist “sfinks” (antropo-zoomorfne rajatis) on tohtu suur: tema kõrgus on ligi 50 m, pikkus mitte alla 100 m (joonis 1: 1 ja 6). Mõõtmelt on see ligi kaks korda suurem kui Egiptuse sfinks, mille kõrgus on 20 m ja pikkus ligi 60 m.

“Sfinksi” kõrval avastati Seleutasis töödeldud kivist megaliitplokk, mille pikkus on 14,4 m, laius 6,3 m ja paksus 2,1–3,1 m (joonis 1: 2 ja 7). Selle hiiglasliku graniitplaadi-raidkuju kogukaal on ligi 500 tonni, ruumala üle 160 kuupmeetri (see on peaaegu võrreldav Ermitaazi juures asuva Aleksandri sambaga). Megaliidi pikkus ületab üle kahe korra Hakassias asuva suure Salbõki kurgaaniga ja Altai asuva Tarhati kompleksi vertikaalplaatide kõrguse, ka on ta neist üle kümne korra raskem. Isegi Prantsusmaa suurim megaliit, hiiglaslik menhir (pikkus 20,3 m, kaal 350 tonni) ületab Seleutasi plaadi üksnes pikkuse poolest, kuid jääb sellele tunduvalt alla laiuse, paksuse ja kaalu poolest.

Seleutasi leiud võivad faktide kogunemisel osutada kahe seni tundmatu iidse tsivilisatsiooni esimesteks tunnistajateks, ühest annab aimu “sfinks”, teisest märksa hilisem hiidplaat.

Seleutasi “sfinksil” on kaks pead – looma ja inimese oma. Võimalik, et see on märk tema iidsusest võrreldes egiptuse sfinksidega, sest inimene ja loom on Seleutasis rangel piiritletud, mitte kokku sulandunud nagu Egiptuses. Egiptuse sfinksile on antud ka domineerivad hierarhilised omadused – inimesi valitsev vaarao ja loomade kuningas lõvi. Hiljem võib sfinksi (kultuslik inimene-loom) kohata paljudes iidsetes Euraasia kultuurides: Assüürias, Urartus, Früügiast, Kreekas, Altas (Pazõrõk, Berel) ja mujalgi.

Seleutas ja Giza asuvad loodusvööndite ja kontinentide piirialal. Giza Aafrika ja Euraasia piiril, Vahemere ja Punase mere piirimail, põhjas Niiluse jõe viljakad pinnad ja lõunas kõrb. Seleutas asub Euraasia kontinendi geograafilises keskmes, põhja poolt piiriks metsased alad, lõunas stepid, mäed ja poolkõrbe-alad; suure ja kiire Irtõši jõe basseinis, ühes maailma rikkamatest polümetallimaakide ja värviliste kivimite leiupiirkondadest. Kui seista Seleutasis “sfinksi” pea alla, on läbi selle suunduv joon orienteeritud edelasse, kaugemal kõrguvate mägede poole ja sealt edasi ... Egiptusse.

Joonis 6. Lääne-Altai, Seleutas: 1 – megaliit-kompleksi üldvaade kagust (“sfinksi” kõrgus umbes 50 m, pikkus üle 100 m; võrdluseks seisab vasakul pool objekti jalamil inimene); 2 – antropozoomorfse “sfinksi” esiosa vaade; 3 – Seleutasi objektidekompleksi rekonstruktsioon (keskel “sfinksi” kuju, vasakul ja ees vertikaalsed steelid [A, B ja C], “sfinksi” taga püramiidi-de org).

Leonid Marsadolovi rekonstruktsioon, kunstnik Sergei Zjablitski.

Joonis 7. Seleutas. Kivi A: 1 ja 2 – erineva lähedusastmega üldvaated lõunast;
3 – vaade põhjast (kivi pikkus 14,4 m, kõrgus kuni 3 m, kaal ligi 500 tonni).

Altai ja Egiptuse sfinksideks on valitud kohalikud tugevad kihilised kivi-
mid, mis lebavad horisontaalsete kihtidena. Hilisemat egiptuse sfinksi on ini-
mesed tasakaalustanud väikeste kiviplaatide ja plokkidega, mis on lisanud talle
väljenduslikkust ja kunstipära.

Kahte hiidsfinksi ühendab isegi omamoodi kaanon – pea on tõstetud üles ja
paigaldatud kere esiosaga võrreldes peaaegu täisnurga all, väikese kaldega

taha; selg on neil pikk ja sirge, käpad ette sirutatud. Egiptuses pikendati hiljem käppi kunstlikult, lisades väikseid kiviplokke. Sfinksi poosist õhkub rahu, omaetteolekut, vankumatust, suursugust ja aastatuhandete tarkust.

Seleutasi “inimene” on semantiliselt lähedane Nikolai Roerichi maalil “Himaalaja suur vaim” (1934) kujutatule. India arheoloog ja koduloolane Tsering Dorje märkis, et see pilt on “saanud inspiratsiooni Tiibetis Ida-Ladakhis asuvas Gangnejali kuristiku jumalusest, Mangon-pa kaitsevaimust ja Rupsho platoo rändhõimudest (Tsering 2005).

Pole sugugi võimatu, et selliseid kaljumoodustisi oli Euraasia territooriumil märgatavalt rohkem ja nende avastamine praegu alles algab. Praeguseks on lähedasi kujutisi leitud Karjalast, Hakassiast, Kaug-Idast jm. Võimalik, et sellised kujutised on korduvalt inspireerinud skulptoreid ja kunstnikke, aga mõnikord on iidseid kujutisi täiendatud ja “restaureeritud” vastavalt oma ajastu kaanonitele. Kambodža sümboliks ja visiitkaardiks on saanud Ängkôris asuva Bayoni pühamu tohutud “pead” (Rõbakova 1977: 30–31), mis meenutavad “Himaalaja suure vaimu” kujutist.

Arvatavasti kuulub hiiglaslike zoomorfsete objektide hulka ka Lääne-Altai Kolõvani küla lähistel Otšerovatelnaja mäel asuv suure kala-looma kujuline pühapaik kunstliku lohuga esiosas. Kevadise võrdpäevsuse (pööripäeva) ajal (22. märtsil) loojus päike läbi looma “suu”. “*Kala või loom neelas päikese alla ja pärast seda saabus pimedus* (Marsadolov 2005). 2006. ja 2007. aastal sai see hüpotees kinnitust kahe teise pühapaiga – Ak Bauri ja Lääne-Altai Monastõri kloostrite – uurimisel. Sügisese (Ak Bauris) ja kevadise (kloostrites) pööripäeva ajal loojus ka seal päike kaljuastmetest ja arvukatest kunstlikult tahatud õõnsustest moodustunud “suhu” (Marsadolov & Dmitrijeva & Ikonnikov 2010).

Sajaani-Altai iidsete pühapaikade andmeid võrreldes võib täheldada nende üld- ja erijooni. Peaaegu iga uue kultuskoha rajamine oli pikk ja mitmeetapiline protsess. Üks asi on luua hõimude liidu uus rituaalne keskus, teine ühe hõimu või suguvõsa kultuspaik.

Objektid rajati eraldi valitud kohtades kindlaksmääratud ajal. See protsess nõudis ulatuslikke teadmisi, ainelisi vahendeid ja kulutusi.

Sajaani-Altai välitööd näitasid, et tulevase kultuskoha otsimiseks, mõõtmiseks ja rajamiseks kehtisid kindlad nõuded ja reeglid, koha määrasid spetsiaalse ettevalmistusega inimesed, võimalik, et preestrid või ennustajad, kes tundsid kultuskoha planeerimise kunsti, feng-shui sajaani-altai varianti. Mägi- maastikul valiti alguses sobilik org või kuru, seejärel valiti kompleksi rituaalne keskus ning hiljem teiste objektide asupaik.

Vajadus kummardada Taeva ja Maa jumalaid, sealhulgas ka taevaseid objekte – Päike, Kuu, tähtkujud –, aga ka esivanemaid ja kangelassõdalasi ning tarve kooskõlastada iga-aastased majandustoimingud ja sotsiaal-demograafilised tsüklid sakraalsete, looduslike ja taevaste nähtustega viisid ideeni

rajada pühamud ja altarid. Taevakehade, esmajoones Päikese ja Kuu, samuti tähtkujudega oli seotud astraalkultuse põhiosa. See tõi kaasa vajaduse neid tunda ja oma elu nende rütmidega kohandada. Astronoomiliste vaatluste häda- vajaduse Euraasia rändrahvastel tingis kultuste aeg – püha aeg. Aasta, aasta- aja, selle või teise püha täpse aja teadmine oli oluline, et osata selleks korralli- kult ette valmistada, tähistada ja saavutada maksimaalseid tulemusi. Oli vaja iga-aastaste ja mitu aastat kestvate majandustsüklite kooskõla päikese tõusu- ja loojanguaegadega kevadisel ja sügisel ning talvisel ja suvisel pööripäeval, samuti kõrge ja madala kuu põhifaasidega.

Olenevalt pühamut ümbritsevast domineerivast maastikust võidi ennast sisse seada nii mäenõlvadel kui ka laias mägedevahelises orus. Mäenõlvadel asuvad pühamud on olemas kõigis Sajaani-Altai piirkondades. Üldiselt kehti- sid kohalikul kindlad nõudmised pühamu paiknemise suhtes. Maksimaal- selt suutsid kõiki tulevase koha otsingul olulisi kriteeriume jälgida ainult spet- siaalse ettevalmistusega inimesed, kes orienteerusid kultuskoha ja looduslike seaduspärasuste ning sotsiaalsete struktuuride hierarhia kooskõlas jne. Sõl- tuvalt pühamu tähtsusest võidi neis korraldada mitte üksnes igapäevaseid toi- minguid, vaid ka kohalike ja hõimujuhtide valimisi.

Tuleb märkida Sajaani-Altai iidsete rändhõimude preestrite teadmiste kõr- get taset nii suurte kui ka väikeste objektide, lihtsate ja keeruliste komposit- sioonide, ümbritsevat keskkonda tähistavate tasapinnaliste ja ruumiliste kaju- tiste, ringide, võrdkülgsete ja võrdhaarsete kolmnurkade, ruutude ja ristküli- kute, rööpkülikute ja rombide, trapetsi, koonuse täisnurga jne märkimisel. Tavaliselt kasutati mõõtude ühe-, kahe või ka mitmekordset suurendamist.

Uute objektide rajamisel võeti arvesse kõik sügavamad seosed ümbritseva maastikuga, mällusööbivamad opositsioonid (üles-alla, tõus-langus). Sellisele kultusmärgistusele on omased kõrvalasuvate objektide moodustatavad selged liinid.

Mägedes asuvate pühamute mõned liinid koondusid ühte punkti – pea- altarile. Laiades orgudes oli selliseid liine mõnevõrra rohkem. Nad näitasid teed peaaltari, “põdra”kivi või steeli juurde, aga läksid ka üle pühamu piiride, moodustades keerulisi seoseid teiste kultuskeskuste ja ümbritseva loodusega. Väikesed ja suured rituaalikeskused olid omavahel seotud, moodustades küm- nete, sadade ja tuhandete kilomeetrite pikkuseid sakraalobjektide kette, mis moodustasid omamoodi iidse geodeetilise võrgustiku.

Pärandvõimu tugevdamiseks ja pühitsemiseks kasutasid uued juhid ja preestrid sageli neis piirkondades varem paiknenud esivanemate kultust, nende juurte kaudu päritud õigust sellele territooriumile, mis tõi kaasa juba unusta- tud pühapaikade taaskasutuselevõtu, vanade objektide uuendamise ja uute sisseseadmise.

Pühapaigad ja nende seosed teiste sünkroonsete objektidega on Kesk-Aasia rändhõimude maailmavaateliste ettekujutuste, kultuurilise, sotsiaalse, poliitilise ja etnilise ajaloo rekonstrueerimise oluline koostisosa 2. ja 1. aastatuhandel e.m.a.

Suurte ühiskondlike murrangute ajal – rahvastiku vahetumisel või väljarändamisel, maailmavaatelistel alustel muutumisel jne – lakkasid pühapaigad sageli funktsioneerimast ja nad unustati. Orgudes ununesid sellised pühapaigad lausa aastasadadeks. Mägistes piirkondades on pühapaikadeks sobivaid kohti palju vähem, seepärast olid need seal muutustest hoolimata palju kauem kasutusel ja funktsioneerisid eri ajalooteapidel.

Pühapaigad olid rändrahvaste üldise sakraalse maailmamudeli põhiosa ja just pühapaikades püüdsid nad võimalust mööda taastada oma maailma põhi-elemente.

Tõlkinud Asta Niinemets

Kirjandus

Grjaznov 1950 = Грязнов, Михаил. *Первый Пазырыкский курган*. Ленинград: Государственный эрмитаж.

Grjaznov 1980 = Грязнов, Михаил. *Аржан. Царский курган раннескифского времени*. Ленинград: Ленинград.

Kisseljov 1956 = Киселев, Сергей. Исследование Большого Салбыкского кургана в 1954 и 1955 гг. *Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук и пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1955 г.* Москва, lk 56–58.

Marsadolov 1999 = Марсадолов, Леонид. Художественные образы и идеи на Великом степном пути Евразии в IX–VII вв. до н.э. *Международная конференция по первобытному искусству. 3–8 августа 1998. Труды конференции*. I. Кемерово, lk 152–163.

Marsadolov, Leonid 2005. Mt. Ocharovatelnaja and Mt. Siniaja in Altai: Legends and Reality. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 31, lk 57–78.

Marsadolov 2007a = Марсадолов, Леонид. *Отчёт об исследовании древних святилищ Алтая в 2003–2005 годах*. Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа. Выпуск 5. Санкт-Петербург: Государственный эрмитаж.

Marsadolov 2007b = Марсадолов, Леонид. Палеоастрономические аспекты Большого Салбыкского кургана в Хакасии. *Алтае-Саянская горная страна и соседние территории в древности. История и культура Востока Азии*. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, lk 205–213.

Marsadolov 2008a = Марсадолов, Леонид. Историография и ритмичность процессов (на примере истории изучения памятников кочевников Алтая I тыс. до н.э.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического Съезда в Суздале II*. Москва: Институт археологии РАН, lk 50–53.

Marsadolov 2008b = Марсадолов, Леонид. Мегалиты Алтая: «сфинкс», «пирамиды» и плиты у горы Селеутас. *Общество–Среда–Развитие. Научно-теоретический журнал № 2 (7)*. Санкт-Петербург, lk 103–114.

Marsadolov 2009 = Марсадолов, Леонид. Курган Аржан-1 в Центре Азии (геополитический и астрономический аспекты). *Наследие народов Центральной Азии и сопредельных территорий: изучение, сохранение и использование*. Материалы Международной научно-практической конференции, г. Кызыл, 9-10 сентября 2009 г. В 2-х частях. Часть I. Кызыл, lk 59–63.

Marsadolov 2010 = Марсадолов, Леонид. *Большой Салбыкский курган в Хакасии*. Абакан: ХакНИИЯЛИ.

Marsadolov & Dmitrijeva & Ikonnikov 2010 = Марсадолов, Леонид & Дмитриева, Наталья & Иконников, Владимир. Скальные прототипы и наскальные рисунки из Арби. Забияко, Андрей (toim). *Традиционная культура востока Азии. Сборник статей. Выпуск 6. Посвящается памяти археолога и этнографа А. И. Мазина (1938–2008)*. Благовещенск: изд-во АмГУ, lk 74–82.

Rudenko 1953 = Руденко, Сергей. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва & Ленинград: Издательство АН СССР.

Rudenko 1960 = Руденко, Сергей. *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*. Москва & Ленинград: Наука.

Rõbakova 1977 = Рыбакова, Нина. *Искусство Камбоджи. С древнейших времен до XIV века*. Москва: Галарт.

Tsering 2005 = Церин, Дордже. Юрий Рерих и его вклад в археологию Лахула и Спити. Бондаренко, А.А. & Мельников, В.Л. (toim). *Рериховское наследие: Труды конференции II*. Новая Россия на пути к единству человечества. Санкт-Петербург & Вышний Волочек: Ирида, lk 160–165.

Juškin & Šafranski & Janulov 1987 = Юшкин, Николай & Шафрановский, Иларион & Янулов, Кирилл. *Законы симметрии в минералогии*. Ленинград: Наука.

Summary

Astronomy and Centrography Regarding the Sacral Objects of Saian-Altai

Leonid Marsadolov

Key words: archaeoastronomy, centrography, megaliths, nomads, pyramids, sacral objects, sanctuary, sphinxes, the Moon, the Sun

Not only in settled civilizations, but also among nomads there existed outstanding individuals such as politics, soldiers, wise men, artists and religious figures, sometimes today being considered anonymous. The idea of the Universe is pronounced in detail in the large barrows of the chieftains of Saian-Altai nomad tribes. The centre of large Eurasian regions could be displaced depending on many time-wise and spatial factors. The necessity of astronomical observations, for nomadic peoples of Eurasia, existed in the sacral meaning of time. The celestial bodies, the Sun and the Moon were a part of the cult of the Sky. In the cult monuments of Siberia there was organised a complex system reflecting the relations of an ancient person with the natural environment, Space.